

Konečný, Lubomír Jan

## Poznámka ke geopolitickému fenoménu raněstředověké Moravy

*Archaeologia historica*. 2004, vol. 29, iss. [1], pp. 119-127

ISBN 80-7275-049-6

ISSN 0231-5823

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140567>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

# Poznámka ke geopolitickému fenoménu raněstředověké Moravy

LUBOMÍR KONEČNÝ

Sotva může být pochyb o tom, že geografický obsah pojmu Morava se vytvářel v historickém procesu 9.–13. věku postupně. Při různosti dosavadních výkladů jde nyní o to, jaká kritická vodítka zvolit k preciznějšímu postizení tohoto vývoje a jak závažná je přitom kompetence archeologie, vyloučíme-li metodicky recentní kritéria – například etnicko-jazyková nebo nedostatečně definovaný pseudohistorický pojem etnicity, nahraditelný spíše pojmem „archeologická kultura“. Tento příspěvek, zaměřený především na jihomoravskou oblast, nevyčerpává bohatou literaturu k problematice moravských hranic (zejména L. Hosák, L. Havlík, M. Zemek, R. Turek, V. Richter), nýbrž naznačuje možnosti dalších pohledů na tento historický fenomén.

V historickém procesu vzniku zemské hranice Moravy lze rozlišit dvě hlavní etapy, které bych označil jako **I. období „předkonstituční“ (9.–10. století) a II. období „konstituční“ (2. třetina 11. až 1. polovina 13. věku).**

Zatímco formování zemské hranice od 2. třetiny 11. století – na jihu, východě a mnohem později i na západě – lze spolehlivěji dovést z písemných pramenů, zůstává nejvíce problematické předchozí období, dokumentované tradičními mapkami rozsahu Velké Moravy, které jsou namnoze nacionálně-politicky podbarveným anachronismem.

Vznik „hranice“ v dějinném procesu může být dnes objasňován především v kontextu historických a hmotných (archeologických) pramenů. Přitom je nezbytné zejména kritické vyšetření formy společenského zřízení (předstátní či státní a v jakém vývojovém stadiu procesu sekularizace kultovních forem), jakož i sídelně-sídelištní struktury předmětné oblasti.

## I.

Název Morava, odvozený od řeky (*Marus, Marahwa*, podobně jako srbská Morava), nikoliv však z domnělé metropole tohoto jména, má ovšem hlubší význam, zakořeněný v indoevropském slovním základu MAR. Jeho hlavní význam – „kůň“ – přetrval z období germánsko-slovanského synkretismu také v nomenklatuře staroslovanských knížat. Kultovní funkce koně je dnes u starých Slovanů doložena i archeologicky. U Indoevropanů byla spjatá zejména s obětními rituály jarního novoročí (jejichž folklorním ohlasem bylo ještě jarní „chození s klibnou“), nahrazenými později výroční daní z míru. V archaických indoevropských civilizacích byl kůň asociován (1.) s nejvyšším nebeským božstvem první funkce, (2.) s náčelníkem-vladařem, pozemskou inkarnací slunečního božstva, jehož byl kůň zástupnou obětí, (3.) s vodou jako mýtickým živlem (jarní rozvodnění řek).

Území Moravy bylo vnitřně organizováno ve dvou strukturách – **politické a církevní**, jejichž správní obvody byly v nejstarším období téměř shodné. Ještě za přemyslovské Moravy v zásadě odpovídala územní hradské organizaci „Břetislavská“ organizace státní církve v rozsahu nejstarších velkofar na předhradí zeměpanských správních ústředí. Na ni pak ve 12. století navázala Zdíková regionálně-církevní organizace s arcijáhenskými kostely. Teprve kolem r. 1220, po vzniku sítě pozdněrománských kostelů, následovalo přesné rozhraničení farních obvodů.

Příčiny **politické integrace** oblasti jižní Moravy a jihozápadního Slovenska, které vytvořily staroslovanskou Moravu, nebyly náhodné. Souvisely především s dědictvím sou-

sedních římských provincií, jak to dokládá hmotná kultura, architektura i topografická návaznost hlavních jihomoravských center na římské opěrné body v Zadunaji. Tato hradiště vznikla na průběhu starých, již Římany kontrolovaných dálkových cest podél hlavních toků, ve vzdálenostech odpovídajících opěrným bodům na limitu (Konečný 1979). Nejen konec nadvlády Avarů, ale nepochybně i římská kulturní tradice významně podmínila počátky politické integrace obou těchto oblastí v 9. století.

Stará Morava nebyla ještě přesně ohraničeným geografickým pojmem. Nejstarší zmínky počínaje r. 822 vyčlenily Moravany (*Maravani*, *Marahenses*, *Maravi*, *Marahavi*) z širšího rámce slovanské pospolitosti (Sclavi) jako čistě **politický pojem** pro obyvatele určité oblasti (*regnum Marahensium*). Podle kritického rozboru tzv. **Bavorského geografa** (V. Richter) zahrnovala oblast Moravanů („*Marharii*“ s 11 hrady) Dolnomoravský úval a jihozápadní Slovensko. Údaje tohoto pramene mluví o politickém teritoriu (podobně „*Behemaire*“ s 15 hrady), nikoliv o územně vymezeném státu. Šlo tedy především o obyvatelstvo povodí velkých severních přítoků Dunaje. Obě tyto hlavní geografické oblasti, oddělené sice Malými a Bílými Karpaty, avšak spojené tokem Moravy a Dunaje, byly již v 9. století také politicko-církevně diferencovány. Roku 900 připomínané podmanění Nitry Svatoplukem (patrně již r. 846) chápe totiž obyvatele Nitranska jako jiný národ Svatoplukem obrácený na víru (*in quandam neophitam gentem*).

V kontextu historických souvislostí a archeologické kultury tvořilo jádro staré Moravy dolní povodí Moravy a jejich přítoků (obou pomoravských úvalů, dolního poříčí Svratky a Dyje), jakož i navazující oblasti severního Zadunají (Podunajská rovina) a dolního Pováží – v užším smyslu Nitranska v poříčí Nitry. Západní oblast (celé dolní Pomoraví) lze patrně spojit s teritoriem Mojmirů I., Rastislava a Mojmirů II., východní část (Podunají, Nitransko) pak s teritoriem Priviny, Svatopluka I. a II. Svatoplukovo politické sjednocení celé říše bylo jen přechodné.

V **církevní organizaci** vidíme podobnou diferenciaci obou oblastí staré Moravy a teprve posléze snahu o jejich sjednocení v rámci samostatné arcidiecéze. Pováží se stalo již za Priviny misijní oblastí Salzburské diecéze, zatímco Pomoraví misijní oblastí diecéze Pasovské. Došlo k tomu v důsledku stanovení hranice obou diecézí r. 829 na Rábnici, prodloužené zjevně pro misijní kompetence na sever od Dunaje. Bavorský klérus r. 900 uváděl, že země onoho lidu (Pomoraví) leží v pasovské diecézi (*in cuius diocesi sunt illius terre populi*). Politicky však usilovali moravští panovníci o samostatnou, společnou církevní organizaci obou oblastí (arcidiecéze se třemi episkopáty). Před r. 899 to byl Vichingův pokus, připomínaný v souvislosti s jeho nástupem na pasovský stolec, s metropolí Slavnic (patrně hradištěm u Mikulčic – k tomu Konečný 1975–76), krátkodobě pak realizovaný Mojmirém II. r. 900. Ohlasem této nejstarší staromoravské církevní organizace jsou pak falza pasovského biskupa Pilgrima, kde jsou tato biskupství konfúzně jmenována. Falza tohoto uherského misionáře souvisela s nároky na přiřazení celé pomoravsko-nitranské církevní oblasti k Pasovu, které však byly zmařeny přiřazením obnoveného Moravského biskupství k Mohučské arcidiecézi r. 976. O misijním charakteru tehdejšího Moravského biskupa – bez přesně ohraničené diecéze – lze sotva pochybovat (srov. též Büttner 1965). Ostatně již Metoděj býval misijním arcibiskupem „pro fide“, apoštolským legátem „a late-re“ pro všechny slovanské kraje, designovaným nejprve (r. 870) pro Pannonii i Moravu – pro teritoria Kocela, Rastislava a Svatopluka, neboť obě oblasti Moravy byly církevně přiřazené k horní Pannonii. Po připojení Pannonie k Říši r. 880 však zůstala Metodějova funkce omezena jen na západní oblast staré Moravy (od té doby je titulován jako arcibiskup Moravský), zatímco v Nitře bylo tehdy zřízeno biskupství nezávislé na Salzburgu. Tamní biskup Viching se stal formálně jediným Metodějovým sufragánem, avšak hranice jejich působnosti bývaly sotva přesně vymezeny. Metoděj zůstal arcibiskupem, ale nikoliv metropolitou. Po jeho smrti působil asi Viching na celé Moravě (k r. 899 jej připomínají Fuldské anály jako někdejšího biskupa moravského). Jako pozdější Arnulfův kancléř a zástupce královského dvora konal u moravských Slovanů také mírové mise (Schwarzmaier 1972).

Ještě první (titulárně až třetí) olomoucký biskup Jan se v papežských listinách nazýval Moravským biskupem, takže jeho diecéze asi ještě nebyla přesně ohraničena. Působnost misijních biskupů je doložena v širší Pannonsko-Moravské oblasti (v 9. století pasovští chorepiscopi, počátkem 10. věku Aldawin, od poloviny 10. stol. pak řada misijních biskupů Uher, povolanych z Byzance i z německé oblasti, popř. též „*episcopus gentium*“ u Václavových postřizín).

**Společensko-sociální charakter** staré Moravy, analyzovaný již dávnou diskusí mezi historiky a archeology, je nutno klasifikovat rovněž religiózně. Nálezky hmotné kultury ikonologicky napovídají, že společnost byla na přechodu od archaické, barbarské formy tzv. „sakračního království“ ke křesťanskému feudálnímu státu (teokratické rysy knížecí vlády jsou patrné ještě za Přemyslovců). K němu se zjevně nedospělo ani za Svatoplukova sjednocení říše a epizodické formální nadvlády nad „*ducatum Bohemiae*“ (877–94), o jehož formování jako územního státu ostatně také nelze mluvit před sklonkem 10. věku. Nepodložené zůstaly i teze o „soukromých“ feudálních dvorcích a vlastnických kostelech (*Eigenkirche*), dodnes často opakované. Ani údaj o Pribinově Nitře „*in sua proprietate loco vocato Nitrava*“ (*Conversio*) nelze vykládat jako propůjčené feudum, nýbrž jako nezávislé panství (*regnum*), vládu na určitém území (*locum*). Instituce „úředního knížectví“ tehdy sotva existovala.

Staromoravská říše tedy nebyla ještě státem, jehož organizovanost teprve podmiňovala vznik přesné hranice. Lze hovořit jen o regionálním rozsahu osídlení jednotlivých ústředí, pojem pohraniční obranné linie v raném středověku sotva existoval. Některé zprávy o výpadech Moravanů za Dunaj naznačují, že ani Dunaj nebyl v 9. století považován za přesnou hranici, nýbrž jen protékal pohraniční oblastí.

Marnou se ukázala snaha o identifikaci moravských kmenů (R. Turek předpokládal na Moravě aspoň čtyři). Nepřijatelné zůstaly teze o „kmenových hradech“ a územní či hradské nomenklatuře domněle odvozené od názvů řek či osobních jmen (podle L. Havlíka např. Dyjavané, Polané u říčky Pulkavy; podobně Lovětici, které připomněl naposledy D. Třeštík obnoveným výkladem Pohanska u Břeclavi jako velkomoravského Lovětína – hradu jakéhosi Lovaty). Ryze spekulativní představa „kmenového hradu“ či „hradové obce“ (jakýsi abstraktní vývojový článek mezi rodovým zřízením a družinovým knížectvím) se promítala i do marného hledání přesnější „velkomoravské“ hranice s Východní Markou. Podle L. Havlíka původně na Dunaji, později Mailberg, „*marchia Boemia*“ mezi Dyjí a Pulkavou (1055), nebo „*silva More*“ mylně lokalizovaný do Weinviertelu; posléze označil „*marchia Boemia*“ a území mezi říčkami Russbach a Weidenbach za „pohraniční oblast Marky“ v polovině 11. století.

Severní hranice Východní Marky byla ještě v prvním tisíciletí neurčitá, jak poznal již J. Pekař. Hrabata Vilém a Engilšalk r. 884 držela „pohraniční území“ Marky nad Dunajem „proti Moravanům“ a „až k nim je šířila“. Propůjčování nekolonizovaných území na sever od Dunaje říšským markrabím teprve od konce 10. století (r. 987 *ultra Danubium usque ad Marevinos terminos*; r. 1002 pozemky mezi Kampou a Moravou; císařské donace z této oblasti Pasovskému biskupství od 20. let 11. stol.) dokládají říšské nároky na oblast mezi Dunajem a Dyjí, které se konkretizovaly až v souvislosti s podunajskými říšskými výboji a postupem kolonizace v 11. století. Pevná hranice na Dyji (zmiňovaná Kosmou k r. 1082) vznikla teprve s císařským potvrzením Moravy jako říšského léna Břetislavovi I. (1041).

Dobové prameny označují staromoravská centra jen obecnými názvy – *urbes, civitates, castella, munitienes, moenia*, ojediněle i *castrum* (Děvín). Naznačují také, že moravská knížata nevládla v jediném teritoriu, ani na principu primogenitury. Dlouho přežívalo archaické nástupnictví zetů (Mojmír–Rastislav–Svatopluk) a příbuzných (Slavomír). Knížata jsou chápána jako vladaři v obecném významu (*dux, princeps, regulus*, popř. *subregulus*), jejich teritorium jako samostatné „*regnum*“ (např. Svatopluk r. 870 *cum regno quod tenebat*).

**Problém vzniku a funkcí staromoravských ústředí** lze ovšem proniknout také jiným vodítkem výkladu – **kultovní definicí regionu**. Příčinně důležitým fenoménem sounáležitosti obyvatelstva sídlištního teritoria byla příslušnost k regionálnímu kultu, integrujícímu v kontextu indoevropské trojfunkčnosti celou řadu nejdůležitějších životních funkcí. Ostatně také trh se vyvinul ze směny obětí u svatyně, jak ještě později dobře dokládá etymologická, lokální a časová souvislost mše a trhu (Laum 1924). Kultovní obřady o jarním novoročí a ceremonie spjaté s rituální cestou ke kultu (magická tvorba úrodného roku, záslibné i děkovné oběti) prostředkovaly nezbytný osobní kontakt okolních obyvatel s božstvem a vladařem, jeho pozemským zástupcem. V dějinném procesu sekularizace se z kultovních forem vyvinuly vztahy feudální. Z kultovního stáda koní vzniká jezdecká družina vladaře, z jarní kultovní oběti pak výroční daň z míru (tributum pacis), vymáhaná panovníkem na obyvatelstvu ovládaných území jako znamením poddanské příslušnosti.

Výzkumy lokalit vyhrazené a tzv. hradištního typu naznačují jejich polyfunkční (kultovní-ekonomicko-vojenský) charakter pro region již od pravěku. Lze důvodně předpokládat, že jejich genetickým jádrem byl právě vyhrazený posvátný okrsek (*temenos*). Bylo to podmíněno kultovními aspekty nejvyššího božstva, ovládajícího v kontextu indoevropské trojfunkčnosti základní sféry lidského života. Odtud také shromažďovací funkce regionálních center při ohrožení ekonomickém, ale i válečném, pro které byl příčinně důležitý vojenský charakter nejvyššího božstva. Zdálnivě nevysvětlitelné rozsáhlé staroslovanské akropole se zřejmě stávaly nejen útočištěm, ale i shromažďištěm vojenské hotovosti celého kultovního příslušného regionu.

**Počátky autoritativní knížecí moci**, integrující sakrální i profánní aspekty, dobově souvisely se vznikem rozsáhlých, již plánovitě **urbanizovaných aglomerací** s procesionální cestou, jak to vidíme i na Moravě (tzv. velkomoravská města). U lokalit tohoto typu současně docházelo k výraznější diferenciaci funkcí kultovních (akropole) a výrobně-tržních (předhradí). Zprávy o opevněných centrech Moravanů se objevují až od r. 855, v době Rastislava – prvního křesťanského panovníka a zakladatele křesťanství, jehož teritorium bylo r. 869 širší územní organizací s několika hrady (*omnia moenia regionis illius*), kterou lze ovšem sotva označovat jako „nadkmenovou“.

Analýza **nejstarších mikrourbanismů** v jádrech akropolí a zjevná **tripartita** těchto okrsků (prostor kultovní, sídelní a rituálně shromažďovací) ukazuje na přežívání archaické totality ceremoniálně-kultovních a „profánních“ funkcí. Proto jsem pro ně navrhl označení „ideová centra“ (Konečný 1983). Zdá se, že zárodečnou buňkou staromoravského ústředí bylo vyhrazené kultu (evidentně např. Modrá, Sady, Pohansko), lokálně vždy neutralizované podélným kostelem, zatímco rotundy lze ikonologicky chápat jako (nikoliv soukromou) manifestaci teokratické, globální moci panovníka. Podobnou funkci měly imperiální centrály v karolínsko-otonském sakrálním království.

**Vlastní nomenklatura staromoravských ústředí** byla ještě mýtická. Z dochovaných názvů je zřejmá jejich posvátnost, divínace v archaické formě oslavných adjektivních epithet (např. Velehrad, Rajhrad, Slavnice), někdy ve vztahu ke slunečnímu kultu (např. Znojmo, Nitra) nebo k uctívané harmonii kontrastů (mysterium tremendum, např. Děvín-Strachotín, popř. Olomouc). Naznačuje se i archaické tabuizování vlastních názvů – „*munio in effabilis Rastizi*“ lze chápat i jako „nevslovitelné“. Poosobní nomenklatura pak nastupuje teprve v 11. století, počínaje jmény přemyslovských knížat (Břeclav, Spytihněv). Odvození názvu Podivína od žida Podivy mohlo v daném případě souviset s jeho fiskální správou mincovního regálu. Jména takových osob se objevují i na mincích Přemyslovců.

Velkohradištní aglomerace na povodí a dálkových komunikacích vznikala zřejmě na podobných principech jako antická obec. **Antická „polis“** byla rovněž založená na rodové sounáležitosti (rodina-fratrie-kmen), v úzké souvislosti se společným kultem, kultuštěm a s náboženskou autoritou kněžského krále. Vznik autoritativní moci (sakrálního království) byl spojen s nejstarší formou aglomerace městského typu, posléze identifikovanou se

státem. Akropole je božskou rezidencí, obklopenou sídlišti s trhem a výrobně-hospodářským zázemím. Fenomén ideového centra tak současně podmiňuje smysl a vymezení teritoria jako organizovaného prostoru. Je to indoevropsky obecná představa dostředného mikrokosmu, vyjádřená např. psychokosmogramem orientální „mandaly“ (k ikonologicko-historickým aspektům symboliky středu srov. např. L'Orange 1953, Wolff-Windegg 1958, Brentjes 1981, von Naredi-Rainer 1995).

Kosmologická idea středu, ústředí (města-státu), v níž tkví původ centralizované moci, proto dialekticky souvisí i s tvorbou hranice. Kosmogram Říma například symbolizoval „mundus“ (střed a kosmická osa světa), obvod města vytyčovali jeho bohové či euhemerizovaní zakladatelé posvátnou brázdou – rituálně opakovaným obřadem (ještě ve středověku byly hradby považovány za posvátné). Definovaný obvod městského, resp. státního území strážil a ovládal bůh Terminus – ochránce mezí, hranic a jejich znamení, jejichž zřizování bylo spojeno s obětováním. Měl chrám na Kapitoliu, avšak jeho výroční slavnost (Terminalia) byla původně konána na hranicích.

V Podunají dokládá primární význam centrálního kultistě pro region například údaj o Privinovi v „Conversio“: když r. 850 budoval rozsáhlou opevněnou aglomeraci na Sále („munimen“ Zalavár), postavil uvnitř nejprve kostel P. Marie. I z tohoto příkladu je zřejmé, že sídlištní struktura regionu byla integrována na dostředném principu, geneticky podmíněném příslušností ke kultistě jako hlavní ideové jednotce střediskové funkce. Tak vznikalo mocenské centrum se sídelními a přidruženými výrobně-tržními funkcemi, ekonomicky současně závislé na svém hospodářském zázemí. Nejspolehlivějším kritériem pro určení rozsahu takového teritoria, případně vymezení jeho obvodu vůči sousednímu, může být charakter „archeologické kultury“.

Územní rozsah Moravy 9.–10. věku se tedy v kontextu historických a archeologických pramenů jeví jako soustava relativně samostatných regionů jednotlivých ústředí velkohradištního typu, koncentrovaných především na povodí (Svratky–Dyje–Moravy–Dunaje–Váhu–Nitry). Vnější hranice této územně-politické struktury ještě nebyly přesně vymezeny. Tvořila je širší „neutrální“ pásma na rozvodí (convinia) – tzv. „území nikoho“. Byly to rozlehlé, tehdy ještě neosídlené pomezí hvozdy, nebo řídké osídlená okrajová území lokálně ovládaná nanejvýš jen náčelníky periferních hradišť. Takový charakter měla také oblast mezi Dyjí a Dunajem, vymezovaná ještě v polovině 11. věku „contra Boemiam“, stejně jako pak Kosmas vymezil Slavníkovo knížectví. Moravská a slovenská část staromoravské říše bývaly sice politicko-církevně sdruženým celkem, nikoliv však ještě přesně ohraničeným státním útvarem. Není proto výstižné mluvit o pozdějším „ustálení jejich hranic“.

Okrajová pomezí pásma měla „neutrální“ význam i v širším smyslu. Byla využívána až do 13. věku k mezinárodním jednáním, především o tvorbě a obnově vnějšího míru, popř. i ke shromažďování vojska a volebním aktům, které jak známo byly vymísťovány z hradů do krajiny. Již v 9. století měl takovou funkci např. *mons Comianus*, *Omuntessberg* severně Vídeňského lesa, později výšiny ve znojemském Podyjí (*Satzberg-Schatzberg-Schis*?), nebo pole Lucko na moravsko-uherském pomezí.

## II.

K zásadní změně došlo až po připojení Moravy k přemyslovským Čechům za Břetislava I., tedy počínaje 2. třetinou 11. věku. Teprve tehdy dochází k přesnému konstituování hranice Moravy již jako státně-politického geografického celku (*regnum, principatus*). Jižní hranice probíhala podél říčních toků provázaných dálkovými komunikacemi. Břetislavem započatá územně správní reforma Moravy nahradila starší hradištní centra novými a současně rozhraničila trojici údělných přemyslovských knížectví v návaznosti na obě starší antropogeografické oblasti: Olomoucká provincie zahrnovala oba Pomoravské úvaly, Brněnská a Znojemská celý Dyjsko-Svratecký úval. Přemyslovské politicko-správní struktury v zásadě odpovídala i státní organizace církevní správy (archipresbyteriáty s velkofarami

na předhradí hlavních hradů), realizovaná od 2. poloviny 11. století až k pevné zemské hranici na Dyji–Moravě–Olšavě.

Teprve nyní znamená pojem zemské hranice pevnou pohraniční linií, programově opevňovanou soustavou přemyslovských hradů. Jejich částečně přežívající předchůdci na Dyji a Moravě definitivně ztrácí význam regionálního ústředí na povodí a stávají se pohraničními lokalitami. Linií jižní a východní zemské hranice tak v 11. století zajišťovaly podél Dyje: proti říšskému hrabství Raabs vznikl **Bítov** (původně součást znojemského údělu) a Pallardiho hradisko u Vysočan, dále **Vranov**, **Znojmo** (nástupce hradiska u sv. Hipolyta a současně centrum přemyslovského údělu), zaniklé **Hrádek** a **Pulín** u Drnholce (k lokalizaci Konečný 1987). Odtud sledovala hranice úval starého řečiště Dyje jižně od Mikulova k **Podivínu** (funkční návaznost na hradisko u Mikulčic) a **Břeclavi** (nástupce hradiska Pohanska). Podél řeky Moravy to byly především **Hodonín** (nástupce hradiska u Mikulčic, kde vznikla opevněná trhová ves **Slivnice** s biskupským dvorcem) a **Veligrad** (opevněná trhová ves – nástupce staromoravského ústřední ve Starém městě a předchůdce břeťslavské Sptyhňevi). Další průběh hranice po řece Olšavě podrobně analyzoval M. Zemek.

**Jižní hranice Moravy** byla definitivně konstituována na Dyji zřejmě až r. 1041, v souvislosti s propůjčením Moravy jako říšského léna Břetislavovi I. Předtím sahaly nejstarší císařské územní donace severně od Dunaje k jižnímu okraji českého lesa – Nortwaldu (1037 *usque ad sclavinicum terminum*) a do oblasti Moravského pole (1021, 1025). Až kolem poloviny 11. věku donace postupovaly k severu, směrem k Dyji (1043 Stillfried, 1045 řeka Zaia). Nejsevernější území specifikovala Východní Marka až v polovině 11. století. Na Podyjské hranici nic nezměnily ani pozdější pohraniční spory, konče bitvou u Mailbergu (1082).

Rozhodující pro vznik **jihovýchodní zemské hranice** na toku Moravy bylo opanování někdejší východní části staré Moravy uherským králem Štěpánem I. r. 1030. Nekolonizované „*convinium*“ mezi Moravou a uherským státem – mezi řekami Moravou, Olšavou a Váhem bylo však podle J. Války (1991) ještě v 11. století „zemí nikoho“, dnešní moravsko-slovenská hranice vznikala až od konce 12. věku. Nepřekvapuje proto, že se Váh objevuje r. 1086 jako východní hranice pražsko-moravské diecéze ve falzu biskupa Jaromíra-Gebharda.

Vídeňským mírem r. 1031 bylo ovšem k Uhrám připojeno i tehdy dobyté území severně Dunaje mezi ústím Fischy a pravým břehem Moravy (sahající snad na sever až k Dyji), čímž se uherské panství vklínilo mezi Moravu a Východní Marku. Toto území (považované po jeho odnětí Uhrám r. 1043 za součást tzv. Nové či Uherské marky) se stalo již r. 1031 cílem vojenské výpravy Břetislava I., nepochybně v zájmu pohraničního uspořádání Moravy po jejím připojení k přemyslovskému státu. Břetislav pak v jižním pomezí vojensky zasahoval proti správci Východní Marky také v letech 1039–40, snad ve spojení s Uhry, kteří mu vzápětí poskytli vojenskou pomoc i proti císaři Jindřichovi III. (1040–41). Opanoval nejmenovaný hrad (urbs) „*in terminis Boiemiae ac Boiarie*“, který mu byl následujícího roku odňat a jehož správce mu byl vydán po usmíření s císařem r. 1041. Na Břetislavově dvoře našla dočasný útulak trojice bratří z boční větve Arpádovského rodu po svém útěku z Uher r. 1031 – Levente a pozdější králové Ondřej I. a Bela I. Jednoho z nich pak r. 1042 Břetislav s císařským svolením dosadil jako správce rozsáhlého území severně Dunaje, které opanoval při tehdejších taženích proti Uhrům, podniknutém souběžně s tažením císařského vojska jižně Dunaje (podobně Ondřej I. dal po svém nástupu r. 1047 údajně do správy mladšímu bratru Bělovi třetinu území mezi Bratislavou a Nitrou). Břetislav tehdy údajně opanoval devět opevnění i s jejich regiony. Nepochybně ovládl celé jižní Pomoraví a severní Podunají až k Hronu (tj. oblast staré Moravy), přičemž patrně nově založil Břeclav a Bratislavu. I když byl jím dosazený Arpádovec do správy tohoto území již r. 1043 vypuzen zpět k Břetislavovi, musel se téhož roku uherský panovník pod tlakem císařského vojska definitivně vzdát r. 1031 dobytého území mezi Dunajskými přítoky Leithou a Moravou, z něhož byla vytvořena tzv. Nová marka.

K objasnění této problematiky přispívají zejména dva dlouho diskutované prameny. Prvním je územní vymezení donace velkofary v Hainburgu z r. 1051 (CDB I, č. 50), v oblasti znovu vybojované v letech 1042–51 s pomocí Břetislava a odňaté Uhrům již mírem r. 1043. Potíže zde činí popis hranice na sever od Dunaje – „*inter Strachtin et ostia Fiscaha usque in Maraha*“. Záhadný Strachtin nadhodil Richter (1971) určit jako slovenský (nikoliv moravský) Děvín-Strachotín, Maraha jako Moravské pole. Vycházíme-li však ze zásady že jsou zde míněny říční toky, je možno se pokusit o jiné určení slovanského názvu Strachtin, který již Pekař (1904) považoval za název neznámého toku. Sám se domnívám, že by mohlo jít o říčku Russbach, jejíž název by odpovídal tomuto slovanskému významu v germanizované formě Gruselbach. Tím se stává územní vymezení hranic této velkofary v jižní části Moravského pole pochopitelné.

Druhým pramenem je topograficky nepodezříváné falzum hlásící se věrohodně k r. 1056 (CDB I, č. 54), které naposledy analyzoval Třeštík (1988). I když neurčité vymezení císařské donace statku Baumgarten směrem k území Moravy (*contra Boemes*) s údajnou možností územního zisku je podezřelé, jeho východní a jihovýchodní hranici vymezovala „stanovená znamená uherských hranic“ a „cesta do *Lauentenburgh*“. Podle toho uherská hranice i tato cesta probíhala po pravobřeží Moravy i ústí Dyje, směrem k Pohansku-Břeclavi. Šlo o dálkovou stezku, zmiňovanou také v císařské donaci z r. 1045 u Stillfriedu jako „*Ungarica platea*“ (CDM I, č. 135). S Třeštíkovým výkladem lze souhlasit jen potud, že *Lauentenberch* znamená dožívající staromoravské Pohansko a nikoliv blízkou Břeclav, nedávno lokovanou Břetislavem. Poněmčený název *Lauentenburg* může být ovšem sotva „velkomoravského“ původu (Lovětín), tím méně pak odvozen od předpokládaného osobního jména Lovata, jak se soudilo též u západomoravského Lovětína (1227 *circuitum quendam nomine Louetin*). Taková poosobní nomenklatura není na staré Moravě doložena. Objevuje se až u přemyslovských lokalit 11. věku a snad i v názvu Brna, který byl sotva odvozen z domněle nížinného „hradu na hliněném místě“ jak tomu chce Třeštík podle nepodložené „starobrněnské hypotézy“ (k tomu Konečný 1995–96).

Pro *Lauentenburg* se nabízí přijatelnější výklad. Je to jméno *Levente*, které však v daném případě nelze spojovat s Arpádovým synem podle maďarské historiografie, nýbrž až se synovcem Štěpána I., uprchlým r. 1031 se svými bratry ke dvoru Břetislava I. Zde pobýval nejmenovaný z nich ještě r. 1042, kdy jej Břetislav pověřil správou tehdy dobytých uherských území severně Dunaje, z nichž byl pak opět vypuzen. Mohl jím být právě *Levente*, který jak známo zůstal pohanem až do své smrti (1046–47), kdy v Uhrách vypuklo pohanské povstání a kdy byli jeho bratři povoláni z Polska či Ruska zpět k vládě do Uher. Ač s tímto *Leventem* nemusí souviset obecný název Pohansko, je možné že mu Břetislav přechodně světil správu tohoto zanikajícího ústředí v sousedství nově založené Břeclavi, které právě tehdy nabylo jiného významu – vojensky strategické lokality na nové hranici Moravy, Uher a Marky.

Pozdní utváření **západní hranice Moravy** na povodí, v rámci širšího pásma rozvodí, dobře dokumentuje případ staré Jihlavy. Tato předměstská farnost s románským kostelem sv. Jana Křtitele z konce 12. století patřila původně k Moravě (olomoucké diecézi). Teprve později se rozkládala po obou stranách pevně konstituované zemské hranice – řeky Jihlavy. Při konkretizaci zemské hranice z labsko-dyjského předělu na řeku Jihlavu v době kolonizace hvozdu (v 1. třetině 13. věku) došlo k rozdělení farního obvodu na českou a moravskou část. Desátkové obce jihlavského kostela na severní, české straně řeky obdržel želivský klášter „*ad flumen Giglaue*“ – „*ad terminos Moraviae*“. To se promítlo i do změny hranice pražské a olomoucké diecéze, jak dokládá také nárok pražského biskupa před r. 1304 na delegování duchovních k tomuto kostelu ležícímu „na oné straně řeky“ (Konečný 1988).

Také na **vnitřních hranicích** moravských úředních knížectví (*provincia, pars, terra, districtus*), rekonstruovaných Hosákem a Válkou (1991), vznikala centra zeměpanské moci, byť menšího významu. I tyto hranice se ještě na sklonku 11. století konkretizují z širší ob-



lasti rozvodí na říční toky (Svitava, Jihlava–Svratka), jak dokládají například územní donace z brněnského a znojemského údělu Třebíčskému klášteru počátkem 12. věku. Lokality hradištního typu (Zelená Hora, Durana, Rokytná, Kramolín?) zde zpravidla nahradily románské dvorce (Pustiměř, Úsobrno, Řeznovice, Třebíč). Podobně jako u vnějších hranic, šlo tu o jakési „neutrální zóny“. Jak to naznačuje zejména případ Řeznovic, konaly se na těchto lokalitách v den zemských patronů sjezdy zemské šlechty a příležitostná setkání údělných knížat k vnitropolitickým poradám (Konečný 1996).

## Literatura

- BRENTJES, B., 1981: Die Stadt des Yma. Weltbilder in der Architektur, Leipzig.
- BÜTTNER, H., 1965: Erzbischof Willigis von Mainz und das Papsttum bei der Bistumserrichtung in Böhmen und Mähren im 10. Jh., Rheinische Vierteljahrsblätter 30, 1n.
- KONEČNÝ, L., 1975–76: Nejstarší politicko-církevní ústředí Moravy, SP FFBU, F 19–20, 9n.
- KONEČNÝ, L., 1979: K otázce římských tradic a povelkomoravské kontinuity staroslovanských ústředí, Mikulovská symposia, Mikulov, 54n.
- KONEČNÝ, L., 1987: K otázce lokalizace Pulína, Mikulovská symposia 16, Praha, 175n.
- KONEČNÝ, L., 1988: K románské podobě a funkci kostele sv. Jana Křtitele v Jihlavě. In: Rodná země (sborník V. Nekudovi), Brno, 405n.
- KONEČNÝ, L., 1989: Poznámka k urbanismu staroslovanských ústředí. In: Památková péče a ochrana přírody v jihomoravském kraji (sborník), 8n.
- KONEČNÝ, L., 1995–96: Počátky Brna ve světle novějších poznatků, Forum Brunense, 7n.
- KONEČNÝ, L., 1996: Románský kostel sv. Petra a Pavla v Řeznovicích, Brno.
- LAUM, B., 1924: Heiliges Geld. Eine historische Untersuchung über den sakralen Ursprung des Geldes, Tübingen.
- L'ORANGE, H. P., 1953: Studies on the Iconography of Cosmic Kingship in the Ancient World, Oslo.
- NAREDI-RAINER von, P., 1995: Architektur und Harmonie. Zahl, Mass und Proportion in der abendländischen Baukunst, Köln.
- PEKAŘ, J., 1904: K sporu o zakládací listinu biskupství Pražského, ČČH 10, 45n.
- RICHTER, V., 1971: Mikulov, Brno.
- TŘEŠTÍK, D., 1988: O jménu velkomoravského Pohanska, ČMMor.CVII, 281n.
- VÁLKA, J., 1991: Dějiny Moravy I., Vlastivěda Moravská NŘ, Brno.
- WOLFF-WINDEGG, P., 1958: Die Gekrönten. Sinn und Sinnbilder des Königtums, Stuttgart.

## Zusammenfassung

### Bemerkung zum geopolitischen Phänomen des frühmittelalterlichen Mährens

Im historischen Entstehungsprozess der Landesgrenze Mährens sind zwei Epochen zu unterscheiden – I. die „vorkonstitutionelle“ Epoche (9.–10. Jh.) und II. die „konstitutionelle“ Epoche (2. Drittel des 11. bis I. Hälfte des 13. Jhs.).

#### I.

Ableitung der Benennung des Flusses und des Lands von der indogermanischen Wurzel MAR („Pferd“). Kultfunktion des Pferdes in archaischen indoeuropäischen Zivilisationen und im Frühlingsneujahrritus (die höchste Gottheit – Anführer – Flüsse).

Politische Integration Südmährens und der Südwestslowakei im Sammelgebiet der nördlichen Donauzuflüsse als Folge des Kulturerbes der römischen Provinzen.

Politisch-kirchliche Differenzierung und vorübergehende Vereinigung der Mährischen und der Slowakischen Region. Missionen von Passau und Salzburg. Missionsgebiete des Erzbischofs Methodios und des Bischofs Viching (Pannonien, Mähren, Nitra). Entstehung der ältesten gemeinsamen Kirchenorganisation (um 900) und ihr Nachhall in Falsa des Passauer Bischofs Pilgrim. Kontinuität und Missionscharakter des Mährischen Bistums im 10. Jh.

Gesellschaftlicher Charakter des Mährischen Reichs im 9.–10. Jh. im Kontext mit historischen und archäologischen Quellen und im geschichtlichen Säkularisierungsprozess der Kultformen. Übergang von der barbarischen Form des sog. „sakralen Königtums“ zum Christentum und zum Feudalstaat, dessen Organisierung erst die Entstehung der genauen Grenzen bedingte. Die mährischen Fürsten herrschten parallel nicht nur über ein Territorium, und auch nicht aufgrund der Primogenitur (archaische Nachfolgerschaft von Schwiegersöhnen und Verwandten).

Unannehmbare Hypothesen von Zentren und Grenzen des Mährischen Reichs im 9.–10. Jh., „Stammurgen“ und „Stammnamen“, angebliches Feudaleigentum, private Gehöfte und Kirchen (Eigenkirche), Gebiet zwischen Donau und Thaya.

Die kultische Definition der Region als mögliche Richtschnur für die Interpretation der Entstehung und Funktionen von zentralen Lokalitäten. Regionale Kultstätte als genetisches Primärphänomen der Siedlungsintegration des Territoriums im Kontext mit indoeuropäischen Dreifunktionsmodell. Mehrere Funktionen der Machtzentren (kultische, ökonomische, militärische, Zufluchtsort).

Anfänge der autoritativen Macht (Fürst Rastislav) und Entstehung der urbanisierten Agglomerationen (die sog. großmährische Städte). Differenzierung der kultischen (Akropolis) und der siedlungshandwerklich-marktwirtschaftlichen (Vorbürg) Funktion. Funktionelle Dreiteiligkeit der ältesten urbanistischen Bezirke in Akropolis (Kult-, Residenz- und Versammlungsraum), das archaische Überdauern der Totalität von kultischen und „profanen“ Funktionen. Die ältesten länglichen Kirchen als lokale Neutralisation der heidnischen Kultstätten, Rotunden als Manifestation der theokratischen Macht des Herrschers. Slawische Nomenklatur der Zentren – der mythische Charakter des ältesten Horizontes (Heiligkeit, Divination), die Persönlichkeitsnomenklatur erst im primislidischen Mähren im 11. Jh.

Analogie mit dem antiken „polis“. Prinzip des zentripetalen Mikrokosmos. Kosmologische Idee der Mitte (der Stadt, des Staats) als zentralisierter Macht (des sakralen Königtums) stellt eine Voraussetzung für die Gestaltung der Grenze dar. Bedeutung der zentralen Kultstätte für die Region. Der römische Gott Terminus – Patron der geheiligten Grenzen. Privina errichtet die Marienkirche als den ersten Bau beim Aufbau seines Burgwalls (Salaburg-Zalavár). „Archäologische Kultur“ – Kriterium für den Umfang der Region.

Konzentration der Zentren auf Flussgebiete, undeutliche Begrenzung des altmährischen Reichs. „Convivia“ als Grenzzonen auf Wasserscheiden und ihre „neutrale“ Bedeutung.

## II.

Konstituieren der genauen südlichen und südöstlichen Grenze Mährens im 2. Drittel des 11. Jhs. entlang der Flüsse und Fernwege. Anthropogeographische Struktur des primislidischen Mährens und innere Begrenzung der Teilfürstentümer. Die territorial administrative Reform des Fürsten Břetislav, die Entstehung des staatlich politischen Gebildes.

Die Entstehung der Grenze an der Thaya und am Fluss March vor der Hälfte des 11. Jhs. als einer durch primislidische Burgen befestigten Grenzlinie. Der Verfall der Bedeutung von altmährischen Zentren auf Flussgebieten.

Neue Interpretation der Grenzen der Großpfarre in Hainburg (1051), ihre Abgrenzung im Bereich des Mährischen Felds („Strachtin“ als Russbach – Gruselbach).

Neue Interpretation des Namens vom altmährischen Zentrum Pohansko bei Břeclav (1056 „Lauenburg“). Der Arpade Levente (am Hof des Fürsten Břetislav I. seit dem J. 1031) als möglicher Verwalter dieser niedergehenden Lokalität, die die strategische Bedeutung an der neuen Grenze Mährens, Ungarns und der Ostmark erlangte.

Späte Gestaltung der Westgrenze Mährens auf dem Fluss Igel im 1. Drittel des 13. Jhs. Teilung der vorstädtischen Pfarrgemeinde der Kirche des Hl. Johannes-Täufer in Iglau auf die tschechische und mährische.

Innere Grenzen der mährischen Teilfürstentümer, ihr Konkretisieren an Flüssen gegen Ende des 11. Jhs. und ihre „neutrale“ Bedeutung. Hiesige Landesherrliche Lokalitäten (später romanische Gehöfte) dienten zu Kontakten der Teilfürsten und Versammlungen des Landadels.

